

แผนอนุรักษ์และจัดการป่าชายเลนด้วยตนเองจากการใช้เครื่องมือประเมินชนบท

แบบมีส่วนร่วมของชุมชนตำบลหัวเขา อำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา

พิไลวรรณ ประพฤติ^{a*} และ พรพิมล เชื้อดวงฟู^b

Mangrove Self-reliance Community Plan from Applying Participatory Rural Appraisals

Tools in Hua Khao Community, Singhanakorn District, Songkhla Province

Pilaiwan Prapruit^{a*} and Pornpimon Chuaduangpui^b

^aภาควิชาพัฒนาการเกษตร คณะทรัพยากรธรรมชาติ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา 90112

^bภาควิชาวาริชศาสตร์ คณะทรัพยากรธรรมชาติ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา 90112

^aDepartment of Agricultural Development, Faculty of Natural Resources, Prince of Songkla University, Hat Yai, Songkhla 90112

^bDepartment of Aquatic Science, Faculty of Natural Resources, Prince of Songkla University, Hat Yai, Songkhla 90112

*Corresponding author. E-mail address: ppilaiwa@gmail.com, ppilaiwa@yahoo.com

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ศักยภาพชุมชนในการบริหารจัดการป่าชายเลน และจัดทำเป้าประสงค์ในยุทธศาสตร์การพึ่งพาตนเองในแผนชุมชน โดยใช้เครื่องมือประเมินชนบทแบบมีส่วนร่วม และแบบสอบถามเชิงโครงสร้างกับกลุ่มตัวอย่าง 360 ครัวเรือน ผลการศึกษาประวัติของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับป่าชายเลน พบว่า สามารถแบ่งได้เป็น 3 ช่วงเวลา ได้แก่ (1) ช่วงการใช้ประโยชน์ป่าชายเลนแบบดั้งเดิม (อดีต-พ.ศ.2536) (2) ช่วงความเสื่อมโทรมของป่าชายเลน (พ.ศ.2537-2539) และ (3) ช่วงความตื่นตัวในกระแสการอนุรักษ์ป่าชายเลน (พ.ศ.2540-ปัจจุบัน) ความคิดเห็นเกี่ยวกับประโยชน์ของป่าชายเลนชุมชน พบว่า สมาชิกชุมชนร้อยละ 98.3 เห็นประโยชน์ของป่าชายเลนในการเป็นที่อยู่อาศัย เพาะพันธุ์ และอนุบาลสัตว์น้ำ ร้อยละ 85 เห็นว่า ป่าชายเลนช่วยรักษาสมดุลของระบบนิเวศทะเลสาบสงขลา ร้อยละ 80 เห็นว่า ป่าชายเลนเป็นที่กำบังลมพายุและลดการกัดเซาะชายฝั่ง ร้อยละ 79.7 เห็นว่า ป่าชายเลนเป็นแหล่งรายได้จากการทำประมง และร้อยละ 65.3 เห็นว่า ป่าชายเลนเป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชน รายได้ของครัวเรือนที่มาจากป่าชายเลน พบว่า สมาชิกส่วนใหญ่ร้อยละ 50.6 มีรายได้จากป่าชายเลนต่ำกว่า 10,000 บาทต่อครัวเรือนต่อเดือน และร้อยละ 39.7 มีรายได้จากป่าชายเลน 10,000-20,000 บาทต่อครัวเรือนต่อเดือน การวิเคราะห์สภาพแวดล้อมและศักยภาพของชุมชน (SWOT Analysis) พบว่า ชุมชนมีจุดแข็งและโอกาสในด้านการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ทรัพยากรประมง องค์ความรู้และภูมิปัญญาที่โดดเด่น การวิเคราะห์เพื่อกำหนดยุทธศาสตร์ (TOWS Matrix) พบว่า เป้าประสงค์ในยุทธศาสตร์การพึ่งพาตนเอง ได้แก่ การปรับโครงสร้างกลุ่มองค์กรให้ชัดเจน การเพิ่มพูนความรู้แก่คณะกรรมการกลุ่ม การขับเคลื่อนกิจกรรมกลุ่มการสร้างความร่วมมือในการดำเนินงานกับสมาชิกในชุมชน การสร้างความรู้ในการอนุรักษ์ป่าชายเลนแก่สมาชิกชุมชน การเพิ่มความหลากหลายของพันธุ์พืชในป่าชายเลน การส่งเสริมกิจกรรมกลุ่ม การลดการพึ่งพาทรัพยากรประมงจากธรรมชาติที่มากเกินไป การเสริมสร้างการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน การต่อยอดภูมิปัญญาสู่สถาบันการศึกษา การสอดแทรกเอกลักษณ์ชุมชนในผลิตภัณฑ์ของชุมชน และการส่งเสริมทัศนคติที่ดีในการรวมตัวเป็นกลุ่มอาชีพ

คำสำคัญ: การอนุรักษ์ป่าชายเลน แผนชุมชนด้วยตนเอง ชุมชนหัวเขา อำเภอสิงหนคร การวิเคราะห์สภาพแวดล้อมและศักยภาพ การวิเคราะห์เพื่อกำหนดยุทธศาสตร์

Abstract

The research aimed to analyze the potential of local communities to manage their mangrove forests, and to develop self-reliance strategic goals in the Community Plan. Tools used to evaluate the community were Participatory Rural Appraisal and structured questionnaire with a sample group of 360 households. The results reviewed that the community's past with respect to the mangrove forest were divided into three periods, as follows: (1) period of traditional ways of using the mangrove forest (from the distant past-1993); (2) period of degradation of the mangrove forest (1994-1996); and (3) period of awareness of mangrove forest conservation (1997-present). Community members' attitudes about the benefits of the mangrove forest were summarized as follows:

98.3% agreed that the mangrove forest was the habitat, breeding and nursery ground for aquatic animals, 85% agreed that the mangrove forest helped to maintain the balance of Songkhla Lake's ecosystem, 80% agreed that the mangrove forest was a wind and wave barrier and reduced coastal erosion, 79.7% agreed that the mangrove forest was a source of fishery income and 65.3% agree that the mangrove forest was a community learning center. Regarding income, 50.6% of households earned less than 10,000 baht per month. 39.7% of households earned between 10,000 and 20,000 baht per month. A SWOT Analysis of the environment and the community's potential revealed that the community's opportunities and strengths the management relied on forest and fishing resources as well as utilizing its indigenous knowledge and folk wisdom. The self-reliance strategic goals were to clarify the group's organizational structure, to increase the board members' knowledge, to stimulate the local group's activities, to build cooperation among community members in operation, to build mangrove forest conservation knowledge for community members, to increase biodiversity in the mangrove forest, to support the group's activities, to reduce excess dependence on natural fishery resources, to strengthen participation of community members, to incorporate the local wisdom into education institutions, to insert the community identity in the community's products, and to promote the positive attitudes of community members in forming occupation groups.

Keywords: Mangrove Conservation, Self-Reliance Community Plan, Hua Khao Community, Singhanakorn District, SWOT, TOWS

บทนำ

ป่าชายเลนนับเป็นทรัพยากรทางธรรมชาติที่มีคุณค่าและมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตทั้งทางตรง ได้แก่ ประชาชนที่อาศัยอยู่บริเวณชายฝั่ง และทางอ้อม ได้แก่ ประชาชนทั่วไปที่บริโภคสัตว์น้ำชายฝั่ง ปัจจุบันพื้นที่ป่าชายเลนของประเทศไทยมีเนื้อที่ลดลงจาก 2,229,375 ไร่ ในปี พ.ศ. 2504 เป็น 1,679,335 ไร่ ในปี พ.ศ.2552 (สถาบันสิ่งแวดล้อมไทย, 2553, น. 21) สาเหตุของการลดลงเนื่องจากการบุกรุกพื้นที่เพื่อทำกิจกรรมต่างๆ เช่น ทำกิจกรรมที่ให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจที่ดีกว่า พัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของสังคม ปลุกสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัย เป็นต้น พื้นที่ป่าชายเลนที่ลดลง หมายถึง การให้บริการของระบบนิเวศบริการป่าชายเลนที่ชุมชนจะได้รับลดลงด้วยเช่นกัน นั่นคือ ชุมชนจะสูญเสียประโยชน์ที่ได้รับจากป่าชายเลนทั้งทางตรงและทางอ้อม (พิไลวรรณ ประพฤติ, พรพิมล เชื้อดวงผุย, และอนิศรา เพ็ญสุข ตี๋แก้ว, 2557, น. 8)

ป่าชายเลนของชุมชนห้วยเขมาอำเภอสิงหนคร จังหวัดสงขลา มีเนื้อที่ขนาดเล็กเพราะอยู่บริเวณปากแม่น้ำที่เชื่อมระหว่างทะเลสาบสงขลากับทะเลอ่าวไทย การขยายพื้นที่การปลูกป่าจึงมีข้อจำกัดเนื่องจากจะไปขัดขวางร่องน้ำสำหรับการทำประมงทั้งขนาดเล็กและขนาดใหญ่รวมถึงร่องน้ำสำหรับการเดินเรือของทหารเรือ กอปรกับพื้นที่ของชุมชนที่เป็นเนินเขามิที่ราบริมทะเลเพียง 225,000

ตารางเมตร (สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร, 2556) ทำให้ชุมชนห้วยเขมาสภาพชุมชนที่แออัดมาก ความหนาแน่นของประชากรเฉลี่ย 1,793 คนต่อตารางกิโลเมตร ทำให้มีความต้องการตั้งบ้านเรือนรกร้างพื้นที่ป่าชายเลนเพื่อที่อยู่อาศัย นอกจากนี้การปล่อยน้ำเสียทั้งจากการบริโภคในครัวเรือนริมฝั่ง จากการทำความสะอาดสัตว์น้ำที่จับได้จากการทำประมง และการทิ้งสิ่งของขยะปฏิกูลรวมถึงการสร้างส้วมขับถ่ายลงในทะเลล้วนเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดมลพิษทางน้ำ ส่งผลต่อเนื่องทำให้พื้นที่ป่าชายเลนเสื่อมโทรมและลดน้อยลง

แม้ผืนป่าของชุมชนจะมีขนาดเล็กและชุมชนมีความต้องการใช้พื้นที่เพื่อที่อยู่อาศัย แต่ประโยชน์ของป่าชายเลนในการเป็นแหล่งอนุบาลสัตว์น้ำและปัญหาการกัดเซาะชายฝั่ง ทำให้ชุมชนซึ่งส่วนใหญ่ประกอบอาชีพประมงพื้นบ้าน ได้ตระหนักถึงความสำคัญของป่าชายเลนและพยายามขับเคลื่อนชมรมอนุรักษ์ป่าชายเลนให้มีความเข้มแข็งเพื่อเป็นศูนย์รวมของคนในชุมชน ซึ่งสภาพความเป็นอยู่ของสมาชิกในชุมชนห้วยเขมาเป็นไปในลักษณะต่างคนต่างอยู่ สาเหตุหนึ่งมาจากความแตกต่างทางด้านศาสนา โดยสมาชิกเป็นไทยมุสลิมประมาณร้อยละ 65 และไทยพุทธ ร้อยละ 35 (สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ, 2556) การนับถือศาสนาที่แตกต่างกันของสมาชิกในชุมชนไม่ได้เป็นอุปสรรคในมิติของการจัดการทรัพยากร

ป่าชายเลน แต่ชุมชนยังขาดผู้ทำหน้าที่รับผิดชอบในการปกป้องสมบัติสาธารณะของชุมชนอย่างเป็นทางการ

ปัจจุบันแนวคิดอนุรักษ์ป่าชายเลนเพื่อความยั่งยืน ใช้กรอบแนวคิดการจัดการโดยชุมชนเป็นฐาน (Community-Based Forest Management) กันอย่างกว้างขวาง (Western & Wright, 1994, pp. 7-8) โดยให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของชุมชนเนื่องจากชุมชนเป็นผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่สำคัญ เป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิด ใช้ประโยชน์ และมีความผูกพันอย่างแนบแน่นกับทรัพยากร อย่างไรก็ตาม ภายใต้กรอบแนวคิดนี้มีการนำไปปฏิบัติทั้งในส่วนองภาครัฐ ภาคเอกชน และชุมชน พบว่า ระดับการมีส่วนร่วมมีมากน้อยแตกต่างกันไปตามสภาพความเหมาะสม ซึ่งบางครั้งพบว่า ในการปฏิบัติจริงขาดทิศทางของการใช้ประโยชน์จากป่าชายเลน มีเพียงการเก็บอนุรักษ์และเพิ่มพื้นที่ป่า ก่อให้เกิดความภาคภูมิใจในการได้รับการยกย่องว่าสามารถรักษาป่าชายเลนได้ แต่คนในชุมชนยังยากจนและลำบากเหมือนเดิม (สหภาพสากลว่าด้วยการอนุรักษ์ (IUCN) สำนักงานประเทศไทย, 2550, น. 2)

กรมทรัพยากรทางทะเลและชายฝั่ง (2552, น. 4) ได้กำหนดแนวทางการจัดการทรัพยากรป่าชายเลนอย่างยั่งยืน ซึ่งอาศัยหลักการบริหารจัดการทรัพยากรป่าชายเลน เพื่อให้สาธารณชนได้รับประโยชน์จากทรัพยากรอย่างยั่งยืนบนพื้นฐานการมีส่วนร่วม ดังนั้น การวิจัยครั้งนี้จึงให้ความสำคัญกับ “ชุมชน” ใน “การจัดการตนเอง” เพื่อฟื้นฟู-อนุรักษ์ และใช้ประโยชน์จากป่าชายเลนของชุมชนหัวเขา ที่มุ่งเน้นการดำเนินงานในลักษณะชุมชนพึ่งตนเองได้ โดยกระบวนการที่สำคัญในการพึ่งตนเองได้แก่ การจัดทำแผนชุมชน (Community Plan) ที่แสดงถึงพลังความคิด พลังจิตสำนึกของคนในชุมชนการวิจัยนี้ได้คัดเลือกเครื่องมือที่ใช้ในกระบวนการวิเคราะห์ชุมชน กระบวนการจัดทำแผนตามศักยภาพของชุมชน และการวางยุทธศาสตร์การพึ่งตนเองในแผนการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าชายเลน ทั้งนี้ เพื่อให้แผนงานของชุมชนเป็นแผนที่สามารถปฏิบัติได้จริงเป็นรูปธรรมและเป็นเครื่องมือในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนในภาพรวม

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อวิเคราะห์ศักยภาพของชุมชนในการบริหารจัดการป่าชายเลน
2. เพื่อจัดทำเป้าประสงค์ในยุทธศาสตร์การพึ่งพาตนเองในแผนชุมชน

วิธีการวิจัย

ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพผสมผสานกับการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม ปัจจุบันเครื่องมือการประเมินชุมชนแบบมีส่วนร่วม (Participatory Rural Appraisal: PRA) ได้รับความนิยมใช้ในการศึกษาวิเคราะห์ชุมชนซึ่งภายใต้เครื่องมือ PRA มีเครื่องมือย่อยมากมายที่นำมาใช้ในกระบวนการจัดทำแผนชุมชน (สุริยา สมุทคุปต์ และพัฒนา กิตติอาษา, 2537, น. 1-24) การศึกษาครั้งนี้ได้ผสมผสานการใช้เครื่องมือ 3 ชนิด ที่มีความสอดคล้อง สามารถจัดระบบข้อมูลและเชื่อมโยงข้อมูลซึ่งกันและกัน ได้แก่ ประวัติศาสตร์ชุมชน (Timeline) การวิเคราะห์สภาพแวดล้อมและศักยภาพ (SWOT Analysis) และการวิเคราะห์วัตถุดิบและศักยภาพ (TOWS Matrix) โดยมีขั้นตอนการดำเนินงานดังต่อไปนี้

ขั้นตอนที่ 1 การค้นหาศักยภาพของชุมชน เพื่อประเมินบริบทของชุมชนในการพึ่งพาป่าชายเลน และประเมินสถานการณ์ของชุมชนในปัจจุบัน ได้แก่ จุดแข็ง (Strength: S) จุดอ่อน (Weakness: W) โอกาส (Opportunity: O) และภัยคุกคาม (Threat: T) ผ่านการประชุมระดมความคิดเห็นของผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย ประกอบด้วย สมาชิกของชมรมฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าชายเลนตำบลหัวเขา ตัวแทนองค์กรการปกครองส่วนท้องถิ่น (เทศบาลเมืองสิงหนคร) ผู้ใหญ่บ้าน ผู้บริหารและครูโรงเรียนต่างๆ ในชุมชน โต๊ะอิหม่าม ตัวแทนของทุกหมู่บ้านในตำบลหัวเขา องค์กรพัฒนาเอกชนอาสาสมัครประจำหมู่บ้าน กลุ่มเยาวชนรุ่นใหม่ และสมาชิกในหมู่บ้านที่สนใจ ในขั้นตอนนี้ใช้ Timeline และ SWOT Analysis เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ข้อมูล

ขั้นตอนที่ 2 การเก็บข้อมูลชุมชน ใช้แบบสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured Questionnaire) ประชากรที่ศึกษา คือ ครั้วเรือนของสมาชิกในชุมชน กำหนดขนาดของตัวอย่างตามสูตรของ Yamane ค่าที่ได้ คือ 354 ชุด เพื่อป้องกันความผิดพลาดของข้อมูล ในการวิจัยครั้งนี้ได้เก็บแบบสัมภาษณ์ทั้งหมด 360 ชุด แบ่งเป็นข้อคำถาม 4 ส่วน ได้แก่ 1. ข้อมูลทั่วไปและสถานะทางเศรษฐกิจของครั้วเรือน 2. ความคิดเห็นเกี่ยวกับชุมชนและองค์กรทางสังคมของชุมชน 3. การใช้ประโยชน์จากป่าชายเลน และ 4. ปัญหาและข้อเสนอแนะของการจัดการป่าชายเลนในชุมชน

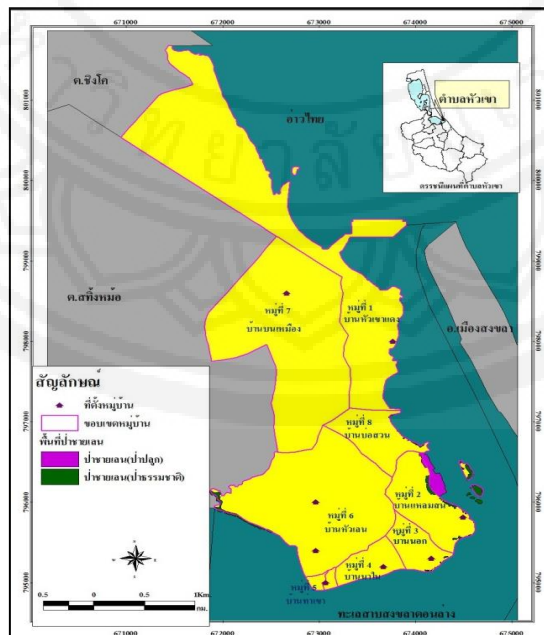
ขั้นตอนที่ 3 การจัดทำยุทธศาสตร์ของแผนชุมชน ตามศักยภาพของชุมชน ใช้การประชุมเชิงปฏิบัติการเป็นเครื่องมือในการจัดกระบวนการมีส่วนร่วม คัดเลือกผู้เข้าร่วมปฏิบัติการแบบเฉพาะเจาะจง ประกอบด้วย แกนนำกลุ่มฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าชายเลน ตัวแทนการบริหารส่วนตำบล ตัวแทนเทศบาลตำบล ผู้บริหารโรงเรียนบ้านหัวเขา ตัวแทนอาสาสมัครหมู่บ้าน และแกนนำกลุ่มเยาวชนรุ่นใหม่ จำนวน 20-30 คน การประชุมเชิงปฏิบัติการ ได้ใช้เทคนิคกระบวนการวางแผนแบบมีส่วนร่วม (Appreciation-Influence-Control: AIC) อำนาจความสะดักตลอดระยะเวลาของการประชุม และ

ใช้ TOWS Matrix เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์และจัดระบบข้อมูลเพื่อกำหนดเป้าประสงค์ที่ใช้ข้อมูลจากการวิเคราะห์ตนเองก่อนหน้านี้ให้เกิดประโยชน์และมีความเป็นไปได้ในการนำไปสู่การปฏิบัติมากที่สุด

ผลการวิจัย

1. ผลการวิเคราะห์ข้อมูลชุมชน

ชุมชนตำบลหัวเขาตั้งอยู่บนพื้นที่ปากแม่น้ำ (Estuary) ที่เชื่อมกับทะเลสาบสงขลากับทะเลอ่าวไทย (รูปที่ 1) ทำให้บริเวณนี้มีความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์น้ำสูง และส่วนใหญ่เป็นสัตว์น้ำเศรษฐกิจ เช่น ปลากระบอก กุ้ง ปลาดูเกอ (ปลาช่อน) และปูดำ เป็นต้น กอปรกับชุมชนมีพื้นที่ป่าชายเลนที่เป็นแหล่งอนุบาลพันธุ์สัตว์น้ำตามธรรมชาติที่ดี ทำให้ชุมชนมีความผูกพันกับป่าชายเลนอย่างลึกซึ้ง ในอดีตป่าชายเลนมีพื้นที่ขนาดเล็กประมาณ 10 ไร่ และมีแรงกดดันต่อความต้องการใช้ประโยชน์ของพื้นที่ ทำให้มีการรุกรานพื้นที่ป่าชายเลนเพื่อเป็นที่อยู่อาศัย ส่งผลให้ป่าชายเลนเสื่อมโทรมและพื้นที่มีขนาดลดลง

รูปที่ 1 พื้นที่ชุมชนและพื้นที่ป่าชายเลนของตำบลหัวเขา

การศึกษาเรื่องราวของชุมชน พบว่า ชุมชนมีความผูกพันกับป่าชายเลน โดยสามารถแบ่งเป็น 4 ช่วงเวลาได้แก่

1. ช่วงเวลาการใช้ประโยชน์ป่าชายเลนแบบดั้งเดิม (อดีต-พ.ศ.2536) ลักษณะการใช้ประโยชน์ในช่วงนี้ ได้แก่ การใช้ไม้ซ่อมห่มบ้านเรือน การใช้พืชเป็นยาสมุนไพร การล่าสัตว์ ยิงนก การจับสัตว์น้ำ ได้แก่ ปลาแป้น ปลากระบอกขาว ปลาสลิดหินแขก ปลาลิ้นหมา ปลาหางควาย ปลาหลังเขียว ปลาหนวยเขือ ปลาทองเทียว ปลารากกล้วย ปลาเกะพง ปลาทราย ปลาตุกทะเล ปลาโคบ ปลาปักเป้า ปลากระบอกหัวสัว ปลาชั้งเบ็ด ปลาลัง และปลาทุเหรา

ภูมิปัญญาจากความผูกพันกับป่าชายเลนที่ชุมชนได้ในช่วงเวลานี้ ได้แก่ ภูมิปัญญาในการสังเกตแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำชายฝั่ง ภูมิปัญญาในการแปรรูปผลิตภัณฑ์สัตว์น้ำ เช่น การทำไข่ครอบ ภูมิปัญญาในการทำประมง ได้แก่ การสังเกตสีของน้ำที่สัมพันธ์ระดับความเค็มของน้ำ การสังเกตแรงและทิศทางของลม การสังเกตฟองอากาศในน้ำในบริเวณป่าชายเลนที่สัมพันธ์กับชนิดของสัตว์น้ำได้อย่างแม่นยำ เป็นต้น

2. ช่วงความเสื่อมโทรมของป่าชายเลน (พ.ศ. 2537-2539) ช่วงเวลานี้มีผลสืบเนื่องมาจากช่วงปลายของช่วงเวลาแรกที่มีแกนนำในชุมชนสังเกตเห็นว่า ป่าชายเลนในพื้นที่มีความเสื่อมโทรมและลดจำนวนลง ทำให้เกิดการริเริ่มปลูกป่าชายเลนทดแทน แต่ลักษณะการปลูกในช่วงปลายของเวลาที่ 1 เป็นไปในลักษณะที่ดำเนินการโดยบุคคล คือ นายสมพร มณีวงศ์ ซึ่งมีแนวคิดจะปลูกป่าชายเลน จึงไปขอลำไม้โกงกางจากหน่วยงานราชการจำนวน 800 ต้น และดำเนินการปลูกด้วยตนเอง โดยมีเพื่อนบ้านมาช่วยปลูกบ้างเป็นระยะ ๆ ซึ่งในช่วงระยะเวลาที่ 2 เริ่มมีการปลูกโดยบุคคลอย่างจริงจังมากขึ้น เนื่องจากชุมชนเริ่มสังเกตเห็นว่า ป่าชายเลนดั้งเดิมที่มีพื้นที่จากประมาณ 10 กว่าไร่ ลดลงเหลือเพียง 1 ไร่ การปลูกป่าโดยบุคคลมีอัตราการรอดที่ต่ำและไม่สามารถเพิ่มพื้นที่ได้มากพอ ทั้งนี้ เนื่องจากผู้ปลูกไม่เข้าใจทิศทางการไหลของน้ำที่ส่งผลต่ออัตราการรอดของฝักโกงกาง

จากการลดลงของพื้นที่ป่าชายเลนในช่วงนี้ ส่งผลให้สัตว์น้ำหลายชนิดในพื้นที่ซึ่งสามารถจับได้ในเวลาที่ 1 หายไปจากพื้นที่บ้านหัวเขา ได้แก่ ปลาโคบ ปลาปักเป้า ปลาเก๋า ปลากระบอกหัวสัว ปลาชั้งเบ็ด ปลาลัง และปลาทุเหรา

3. ช่วงความตื่นตัวในกระแสการอนุรักษ์ป่าชายเลน (พ.ศ.2540-ปัจจุบัน)

กระแสความตื่นตัวในช่วงเวลานี้เกิดจากชุมชนได้รับโอกาสจากมูลนิธิชัยพัฒนา มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง และมูลนิธิโททาล ผ่านการประสานงานของสำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ (กปร.) ในการเป็นพื้นที่เป้าหมายโครงการฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าชายเลน เนื่องในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์เป็นปีที่ 50 สถาบันการศึกษาและหน่วยงานต่าง ๆ ได้เข้ามาช่วยเหลือกิจกรรมปลูกป่า ค้นหาแกนนำชุมชน และเพิ่มขีดความสามารถของแกนนำชุมชนในการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมในการปลูกป่าชายเลน กอปรกับพื้นที่ได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ในการทรงร่วมปลูกป่าชายเลนในพื้นที่ ยังความปลาบปลื้มและภาคภูมิใจแก่สมาชิกชุมชนตำบลหัวเขา

ผลที่ตามมาในช่วงระยะเวลานี้ ได้แก่ การเพิ่มขึ้นของพื้นที่ป่าชายเลนของชุมชน จากการสำรวจโดยจับพิกัดทางภูมิศาสตร์ พบว่า พื้นที่ป่าชายเลนในปัจจุบันมีทั้งสิ้น 76.65 ไร่ แบ่งเป็น ป่าชายเลนตามธรรมชาติ 42.52 ไร่ และป่าชายเลนปลูกทดแทน 34.13 ไร่ (รูปที่ 1) อย่างไรก็ตาม ด้วยข้อจำกัดของพื้นที่ชุมชนที่ไม่สามารถขยายป่าชายเลนได้มาก เนื่องจากอยู่บริเวณปากแม่น้ำ และการขยายพื้นที่จะไปขัดขวางเส้นทางการเดินเรือประมงขนาดเล็ก เรือประมงขนาดใหญ่ และเรือของทหารเรือเป็นอุปสรรคหลักที่ชุมชนไม่สามารถดำเนินการกิจกรรมเพิ่มพื้นที่ป่าได้อย่างเต็มที่ มีเพียงกิจกรรมปลูกป่าทดแทนและกิจกรรมการอนุรักษ์พื้นที่ป่าชายเลน สองกิจกรรมนี้ทำให้ชุมชนทำหน้าที่รองรับผู้ที่สนใจเยี่ยมชมป่าชายเลน ปฏิบัติกิจกรรมตามความต้องการของหน่วยงานและบุคคลภายนอกเท่านั้น

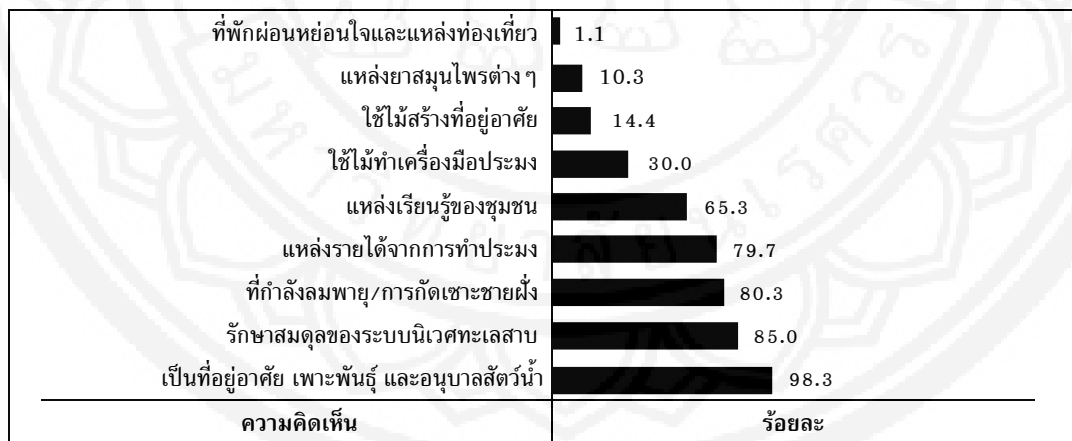
4. ช่วงการพัฒนาขีดความสามารถในการบริหารจัดการป่าชายเลนโดยชุมชน (พ.ศ.2556-ปัจจุบัน)

สิ่งกระตุ้นให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลานี้ คือการทำร้ายผู้นำกลุ่มฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าชายเลนจนถึงแก่ชีวิตชุมชนเกิดความหวาดกลัว ส่งผลให้กิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับป่าชายเลนหยุดชะงัก กลุ่มสมาชิกแกนนำการฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าชายเลนมีการปรับตัว ปรับโครงสร้างการทำงานเพื่อให้สามารถดำเนินกิจกรรมป่าชายเลนได้อย่างปลอดภัยมากยิ่งขึ้น ในช่วงเวลานี้กลุ่มแกนนำยังคงมีความยึดมั่นอุดมการณ์ในการรักษาฟื้นป่าชายเลนของชุมชน แต่ยังคงขาดกระบวนการในการดำเนินงานอย่างมีประสิทธิภาพ มีการขอความช่วยเหลือจากหน่วยงานต่าง ๆ ในการเป็นพี่เลี้ยงสนับสนุนทางด้านวิชาการและการดำเนินกิจกรรมสาธารณะประโยชน์

ผลที่ตามมาในช่วงเวลานี้ ได้แก่ ชุมชนได้รับการสนับสนุนด้านวิชาการจากสถาบันการศึกษา ได้รับการสนับสนุนการดำเนินกิจกรรมจากหน่วยงานภายนอก ทำให้สมาชิกชุมชนเกิดการเรียนรู้ร่วมกัน มีการจัดทำแผนการบริหารจัดการป่าชายเลนด้วยชุมชนเอง เรียนรู้

การดำเนินกิจกรรมในเชิงรุก และเห็นความสำคัญในความเข้มแข็งของตัวเองมากขึ้น ผลที่ได้จากการพัฒนาดตนเองและการมีส่วนร่วมในการจัดทำแผนชุมชนจากงานวิจัยครั้งนี้ คือ การได้รับรางวัลชมเชย ชุมชนต้นแบบด้านการอนุรักษ์ป่าชายเลน จากกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ครั้งที่ 5/2558

ผลการสำรวจความคิดเห็นของครัวเรือนที่มีต่อป่าชายเลนของชุมชนในปัจจุบัน พบว่า ชุมชนส่วนใหญ่ร้อยละ 98.3 เห็นว่า ป่าชายเลนมีประโยชน์ในการเป็นที่อยู่อาศัย เพาะพันธุ์ และอนุบาลสัตว์น้ำ รองลงมาร้อยละ 85.0 เห็นว่า ป่าชายเลนช่วยรักษาสมดุลของระบบนิเวศทะเลสาบ ร้อยละ 80.3 เห็นว่า ป่าชายเลนเป็นที่กำบังลมพายุและลดการกัดเซาะพังทลายของชายฝั่ง ร้อยละ 79.7 เห็นว่า ป่าชายเลนเป็นแหล่งรายได้จากการทำประมง ร้อยละ 65.3 เห็นว่า ป่าชายเลนเป็นแหล่งเรียนรู้ของชุมชนโดยเฉพาะกลุ่มเยาวชน ความคิดเห็นที่เหลือ ได้แก่ การใช้ประโยชน์ในการทำเครื่องมือประมงและที่อยู่ออาศัย การเป็นแหล่งยาสมุนไพร และเป็นสถานที่ท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจ ตามลำดับ (รูปที่ 2)

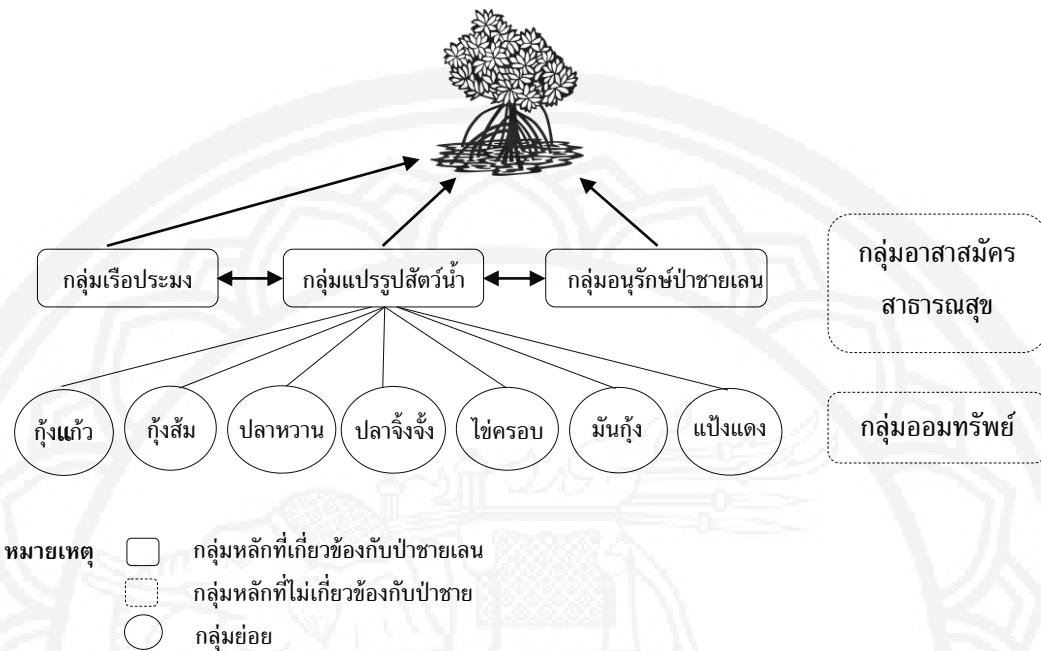
รูปที่ 2 ประโยชน์ของป่าชายเลนในชุมชน

อาชีพหลักของครัวเรือนส่วนใหญ่ในชุมชนร้อยละ 43.9 ประกอบอาชีพประมง รองลงมาเป็นอาชีพรับจ้างทั่วไป และอาชีพค้าขายในชุมชน คิดเป็นร้อยละ 24.2 และ 22.5 ตามลำดับ ที่เหลือเป็นอาชีพอื่น ๆ เช่น พนักงานลูกจ้าง รับราชการ เพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ เป็นต้น โดยครัวเรือนร้อยละ 50.6 มีรายได้ที่มาจากป่าชายเลน

ต่ำกว่า 10,000 บาทต่อครัวเรือนต่อเดือน และร้อยละ 39.7 มีรายได้จากป่าชายเลน 10,000-20,000 บาทต่อครัวเรือนต่อเดือน

กลุ่มองค์กรชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์จากป่าชายเลน แบ่งเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่ม

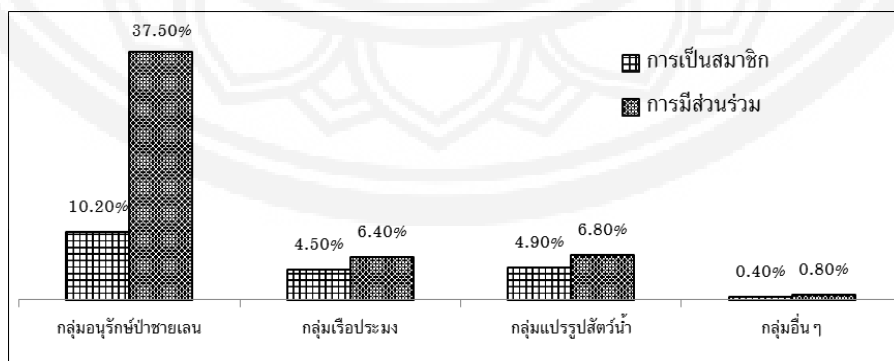
เรือประมง กลุ่มฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าชายเลน และกลุ่มอาชีพแปรรูปสัตว์น้ำ ดังแสดงในรูปที่ 3

รูปที่ 3 กลุ่มองค์กรชาวบ้านของชุมชนตำบลหัวเขา

สมาชิกของชุมชนรับรู้การทำงานของกลุ่มฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าชายเลนมากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 88.3 รองลงมาเป็นกลุ่มแปรรูปสัตว์น้ำ คิดเป็นร้อยละ 64.8 และกลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุข คิดเป็นร้อยละ 4.2 สมาชิกของชุมชนร้อยละ 10.2 เป็นสมาชิกของกลุ่มฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าชายเลน ร้อยละ 4.5 เป็นสมาชิกของกลุ่มเรือประมง และร้อยละ 4.9 เป็นสมาชิกของกลุ่มแปรรูป

โดยมีการมีส่วนร่วมในกลุ่มเหล่านี้ คิดเป็นร้อยละ 37.5, 6.8 และ 6.4 ตามลำดับ (รูปที่ 4) จะเห็นได้ว่า ชุมชนมีส่วนร่วมในกลุ่มอนุรักษ์และกลุ่มเรือประมงมาก เนื่องจากสองกลุ่มนี้เป็นกลุ่มเปิด ส่วนกลุ่มแปรรูปผลผลิตจากสัตว์น้ำมีจำนวนสมาชิกเข้ามามีส่วนร่วมน้อยเนื่องจากเป็นกลุ่มปิด ผู้ที่เข้ามามีส่วนร่วมมักเป็นกลุ่มของลูกจ้างมากกว่าการเป็นสมาชิก

รูปที่ 4 ร้อยละการมีส่วนร่วมของกลุ่มทางสังคมระดับตำบลหัวเขา

สมาชิกของชุมชนส่วนใหญ่ร้อยละ 98.9 เห็นความจำเป็นที่ชุมชนจะต้องมีป่าชายเลน ร้อยละ 0.89 เห็นว่าไม่จำเป็นต้องมีป่าชายเลน เนื่องจากไม่มีเวลาว่างในการดูแลป่าและป่าเป็นที่อยู่ของมิจกาศีพก่อให้เกิดการลักขโมยมากขึ้น รวมทั้งการทำประมงทะเลเล็ก (บริเวณทะเลอ่าวไทย) ไม่ได้ใช้ประโยชน์จากป่าชายเลน ส่วนอีกร้อยละ 0.39 ไม่แน่ใจว่าชุมชนควรมีป่าชายเลนหรือไม่

2. ผลการวิเคราะห์ศักยภาพของชุมชนในการบริหารจัดการป่าชายเลน

ในส่วนนี้ได้ใช้เครื่องมือ SWOT เพื่อวิเคราะห์ศักยภาพของชุมชน โดยกำหนดประเด็นในการวิเคราะห์ 5 ด้าน ได้แก่ ด้านองค์กร ด้านทรัพยากรป่าชายเลน ด้านทรัพยากรประมง ด้านองค์ความรู้และภูมิปัญญาและด้านการประกอบอาชีพและการรวมกลุ่มรายละเอียดแสดงในตารางที่ 1

ตารางที่ 1 การวิเคราะห์ศักยภาพของชุมชนหัวเขาในการบริหารจัดการป่าชายเลน

ประเด็นการวิเคราะห์	จุดแข็ง	จุดอ่อน	โอกาส	อุปสรรค
1. ด้านองค์กร	1. สมาชิกของชุมชนส่วนใหญ่รับรู้กิจกรรมเกี่ยวกับป่าชายเลน 2. ผู้นำชุมชนให้ความสำคัญกับป่าชายเลน 3. ผลงานและกิจกรรมของชมรมเป็นที่ประจักษ์ทำให้ผู้บริหารสถานศึกษาภายในพื้นที่ให้ความสนใจและให้ความสำคัญ	1. ขาดผู้นำกลุ่มที่เป็นทางการ 2. โครงสร้างของกลุ่มฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าชายเลนไม่มีความชัดเจน	1. มีการประสานงานและการสนับสนุนจากโครงการพระราชดำริ 2. ภาคเอกชนสนับสนุนงบประมาณสำหรับการจัดสร้างศูนย์การเรียนรู้ 3. สถาบันระดับอุดมศึกษาให้ความสำคัญและเป็นพี่เลี้ยงในการดำเนินกิจกรรมเกี่ยวกับป่าชายเลน	1. ขาดงบประมาณสนับสนุนการดำเนินงาน 2. พื้นที่สำหรับขยายกิจกรรมปลูกป่าชายเลนมีน้อย 3. ขาดการสนับสนุนจากหน่วยงานในการดำเนินการความเข้มแข็งขององค์กร
2. ทรัพยากรป่าชายเลน	1. ชุมชนมีป่าชายเลนที่อุดมสมบูรณ์ 2. มีองค์กรชุมชนคือชมรมอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าชายเลนที่ดำเนินกิจกรรมป่าชายเลน	1. ยังคงมีสมาชิกบางส่วนไม่ตระหนักถึงความสำคัญของป่าชายเลน 2. ชุมชนขาดความสามารถในการเพาะพันธุ์กล้าไม้โกงกาง 3. ขาดการถ่ายทอดความรู้และภูมิปัญญาเกี่ยวกับป่าชายเลน	1. ได้รับการสนับสนุนในกิจกรรมปลูกป่าชายเลนจากหน่วยงานต่าง ๆ อย่างสม่ำเสมอ 2. ได้รับการสนับสนุนจากมูลนิธิชัยพัฒนาในการสร้างอาคารการเรียนรู้ป่าชายเลน	1. ลักษณะของพื้นที่มีความจำเพาะเรื่องเมล็ดพันธุ์ 2. การเจริญเติบโตของไม้ป่าชายเลนไม่ดีเท่าที่ควร 3. ป่าชายเลนเสื่อมโทรมเนื่องจากน้ำเสียจากโรงงานและชุมชนในช่วงหน้าแล้ง ชยะจากชุมชนและภัยธรรมชาติ (พายุ)
3. ทรัพยากรประมง	1. ผลผลิตสัตว์น้ำมีความสดและรสชาติดี 2. ผลผลิตสัตว์น้ำของตำบลมีราคาสูง 3. ชุมชนมีองค์ความรู้ในการทำประมง 4. ชุมชนมีความเข้มแข็งในการแปรรูปสัตว์น้ำ	1. มีการลักลอบจับสัตว์น้ำขนาดเล็กในป่าชายเลน 2. ชุมชนไม่สามารถเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำได้ 3. ไม่มีตลาดภายในชุมชนที่เพียงพอของชุมชนเอง	1. ภาครัฐมีกิจกรรมปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำสม่ำเสมอ 2. สัตว์น้ำในชุมชนสามารถจับได้ตลอดทั้งปี 3. ผลผลิตสัตว์น้ำของชุมชนได้รับความนิยมนจากผู้บริโภคและมีตลาดรองรับที่แน่นอน	1. มลพิษทางน้ำเนื่องจากปัญหาสิ่งแวดล้อม (ขยะ/น้ำเสีย) 2. ปริมาณสัตว์น้ำลดลงจากโครงการขนาดใหญ่ของรัฐ ได้แก่ ทำเรื่อน้ำลึก เชื้อกันปากอ่าว และการขุดร่องน้ำ

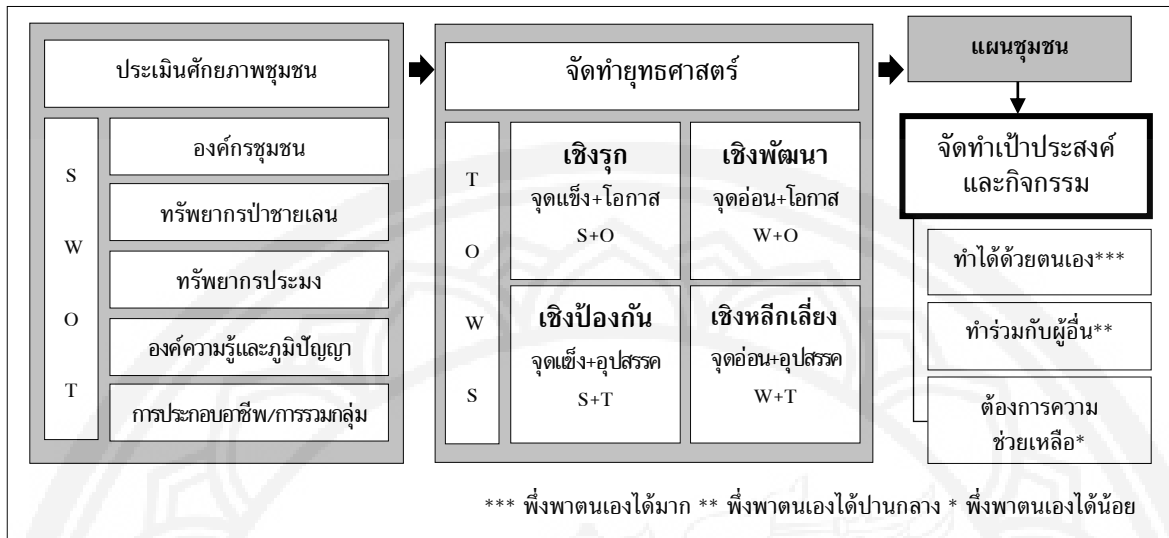
ตารางที่ 1 (ต่อ)

ประเด็นการวิเคราะห์	จุดแข็ง	จุดอ่อน	โอกาส	อุปสรรค
	5. ชุมชนมีการอนุรักษ์ป่าชายเลนเพื่อเป็นต้นแบบสาธิตสัตว์น้ำ			3. ความหลากหลายของสัตว์น้ำในพื้นที่มีน้อยลง
4. องค์ความรู้และภูมิปัญญา	1. มีความรู้และเชี่ยวชาญการทำประมงพื้นบ้าน 2. มีความรู้ด้านการแปรรูปสัตว์น้ำ 3. มีภูมิปัญญาในการทำยาสมุนไพรจากไม้ในป่าชายเลน	1. ขาดการถ่ายทอดความรู้และภูมิปัญญาดั้งเดิมไปสู่รุ่นลูกหลาน 2. คนในชุมชนพึ่งพาเทคโนโลยีสมัยใหม่มากกว่าการใช้ความรู้ดั้งเดิม 3. ไม่ได้นำองค์ความรู้มาใช้ในการพัฒนาชุมชน	1. สถานศึกษาระดับประถมศึกษาและระดับอุดมศึกษาในพื้นที่ให้ความสำคัญกับการรักษาความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่น	1. แรงกดดันจากสภาพเศรษฐกิจเน้นการประกอบอาชีพเพื่อหารายได้ 2. สถานศึกษาให้ความสนใจองค์ความรู้และภูมิปัญญาแต่ขาดการสนับสนุนในเชิงปฏิบัติ
5. ด้านการประกอบอาชีพ/การรวมกลุ่ม	1. ชุมชนมีความเข้มแข็งในการทำประมงการทำประมงเพียงพอต่อการแปรรูปผลิตภัณฑ์จากสัตว์น้ำ 3. สัตว์น้ำจากพื้นที่ได้รับความนิยมจากผู้บริโภค	1. การรวมกลุ่มมีลักษณะเป็นกลุ่มปิด และเป็นลักษณะของนายจ้างลูกจ้างมากกว่าการเป็นสมาชิก 2. ผลผลิตภัณฑ์การแปรรูปส่วนใหญ่ไม่มีมาตรฐานรับรอง ไม่มีโลโก้ และไม่มีการออกแบบสินค้าบรรจุภัณฑ์	1. ทรัพยากรสัตว์น้ำที่เป็นวัตถุดิบในการประกอบอาชีพสามารถจับได้ทั้งปี 2. มีการคมนาคมสะดวกทั้งทางบกและทางทะเล 3. มีตลาดรองรับผลิตภัณฑ์สัตว์น้ำ	1. ราคาซื้อขายขึ้นอยู่กับพ่อค้าคนกลาง 2. ปัญหาทางเศรษฐกิจส่งผลให้เกิดหนี้ครัวเรือน และการทำงานกลุ่ม 3. ขาดการส่งเสริมด้านการตลาดจากภาครัฐและภาคเอกชน

จะเห็นว่า ชุมชนหัวเขามีศักยภาพในการบริหารจัดการป่าชายเลนในหลายประเด็นที่โดดเด่น ได้แก่ ความพร้อมขององค์กรชุมชนในการจัดทำกิจกรรม มีทรัพยากรป่าชายเลนที่อุดมสมบูรณ์ มีทรัพยากรประมงที่เป็นสัตว์น้ำเศรษฐกิจ มีองค์ความรู้และภูมิปัญญาเกี่ยวกับการทำประมงพื้นบ้านและการทำยาสมุนไพรจากไม้ในป่าชายเลน รวมถึงการมีวัตถุดิบและการแปรรูปผลิตภัณฑ์สัตว์น้ำที่เพียงพอต่อการสร้างกิจกรรมการรวมกลุ่มอาชีพ ถึงแม้ว่าจะมีจุดอ่อนและอุปสรรคบ้าง แต่เมื่อพิจารณาจุดแข็งและโอกาสแล้วพบว่าชุมชนมีศักยภาพที่สามารถพัฒนาตนเองในการปกป้องป่าชายเลนของชุมชนได้

3. ผลการวิเคราะห์การสร้างยุทธศาสตร์ในการปกป้องป่าชายเลนของชุมชน

เพื่อให้ผลจากการวิเคราะห์ SWOT สามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการจัดทำแผนชุมชน การศึกษาครั้งนี้ได้ใช้เครื่องมือ TOWS Matrix เพื่อจัดทำยุทธศาสตร์และเป้าประสงค์ในแต่ละยุทธศาสตร์ การใช้ TOWS จะทำให้ชุมชนได้ยุทธศาสตร์ของแผนชุมชนที่นำไปสู่การปฏิบัติได้จริงเป็นรูปธรรมมากที่สุด กระบวนการบูรณาการเครื่องมือ SWOT และ TOWS ดังแสดงในรูปที่ 5

รูปที่ 5 กระบวนการบูรณาการเครื่องมือ SWOT และ TOWS ในการแผนชุมชนด้วยตนเอง

ผลจากการใช้เครื่องมือ TOWS Matrix จับคู่จุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส และอุปสรรค สามารถสรุปเป็นยุทธศาสตร์ได้ 4 ด้าน ได้แก่ การจับคู่จุดแข็งกับโอกาสได้ยุทธศาสตร์เชิงรุก (SO) การจับคู่จุดอ่อนกับโอกาสได้ยุทธศาสตร์เชิงพลิกฟื้นหรือพัฒนา (WO) การจับคู่จุดแข็งกับอุปสรรคได้ยุทธศาสตร์เชิงหรือป้องกัน (ST) และการจับคู่จุดอ่อนกับอุปสรรคได้ยุทธศาสตร์เชิงจัดระบบหรือหลีกเลี่ยง (WT) พร้อมจัดทำเป้าประสงค์ ทั้งนี้พบว่าเป้าประสงค์และกิจกรรมในแต่ละยุทธศาสตร์ มีระดับการพึ่งพาตนเองของชุมชนที่แตกต่างกัน ชุมชนเห็นพ้องต้องกันว่า เป้าประสงค์และกิจกรรมในแต่ละยุทธศาสตร์ควรจัดแบ่งตามความสามารถในการพึ่งพาตนเองเพราะจะทำให้เข้าใจและนำไปสู่การปฏิบัติได้ง่ายขึ้น ดังนั้นเมื่อนำเป้าประสงค์ที่ได้ทั้งหมดมาวิเคราะห์ตามระดับการพึ่งพาตนเองของชุมชน สามารถแบ่งเป็น 3 ระดับ ได้แก่ 1) พึ่งพาตนเองได้มาก คือ ชุมชนสามารถทำเองได้โดยไม่ต้องพึ่งใครหรือหน่วยงานใด 2) พึ่งพาตนเองได้ปานกลาง คือ ชุมชนสามารถทำได้หากได้รับความช่วยเหลือหรือความร่วมมือบางอย่างจากหน่วยงาน และ 3) พึ่งพาตนเองได้น้อย คือ ต้องอาศัยความช่วยเหลือจากภายนอกเป็นหลัก

ผลการวิเคราะห์เป้าประสงค์ในแต่ละยุทธศาสตร์ต่างๆ ตามประเด็นบริบทของชุมชน และกิจกรรม

โครงการที่ชุมชนสามารถดำเนินการเองได้ด้วยตนเองสรุปได้ ดังนี้

1. ด้านองค์กร

เป้าประสงค์ด้านองค์กร มี 4 เป้าประสงค์ ได้แก่ 1. โครงสร้างของกลุ่มฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าชายเลนมีความชัดเจน 2. เพิ่มพูนและเสริมสร้างความรู้ให้แก่คณะกรรมการกลุ่ม 3. ขับเคลื่อนกิจกรรมกลุ่มให้เป็นรูปธรรม 4. สร้างความร่วมมือในการดำเนินงานกับสมาชิกในชุมชน กิจกรรมโครงการที่ชุมชนดำเนินการได้ด้วยตนเอง ได้แก่ การจัดโครงสร้างและเลือกประธานกลุ่มอย่างเป็นทางการ และการประชาสัมพันธ์เพื่อเพิ่มสมาชิก

2. ด้านทรัพยากรป่าชายเลน

เป้าประสงค์ด้านทรัพยากรป่าชายเลน มี 2 เป้าประสงค์ ได้แก่ 1. สร้างความรู้ความเข้าใจในการอนุรักษ์ให้แก่สมาชิกของชุมชน และ 2. เพิ่มความหลากหลายของพันธุ์พืชในป่าชายเลนกิจกรรมโครงการที่ชุมชนดำเนินการได้ด้วยตนเอง ได้แก่ จัดทำคู่มือกิจกรรมทัศนศึกษาป่าชายเลน สร้างยุวมัคคุเทศก์ป่าชายเลน และปลูกพืชสมุนไพรป่าชายเลน

3. ด้านทรัพยากรประมง

เป้าประสงค์ด้านทรัพยากรประมง มี 3 เป้าประสงค์ ได้แก่ 1. ส่งเสริมกิจกรรมกลุ่ม 2. ลดการพึ่งพาทรัพยากรประมงจากธรรมชาติที่มากเกินไป และ 3.

เสริมสร้างการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนกิจกรรมโครงการที่ชุมชนดำเนินการได้ด้วยตนเอง ได้แก่ จัดตั้งกลุ่มแปรรูปผลิตภัณฑ์สัตว์น้ำ และขยายสมาชิกของกลุ่มเลี้ยงปลาในกระชัง

4. ด้านองค์ความรู้และภูมิปัญญา

เป้าประสงค์ด้านองค์ความรู้และภูมิปัญญา มี 2 เป้าประสงค์ ได้แก่ 1. การต่อยอดภูมิปัญญาสู่สถาบันการศึกษา และ 2. การสอดแทรกเอกลักษณ์ชุมชนในผลิตภัณฑ์ของชุมชนกิจกรรมโครงการที่ชุมชนดำเนินการได้ด้วยตนเอง ได้แก่ ถอดองค์ความรู้และภูมิปัญญาจากปราชญ์ชุมชน ถ่ายทอดองค์ความรู้ในการทำประมงดั้งเดิม และผลักดันองค์ความรู้ชุมชนสู่หลักสูตรท้องถิ่นในโรงเรียน

5. ด้านการประกอบอาชีพและการรวมกลุ่ม

เป้าประสงค์ด้านการประกอบอาชีพและการรวมกลุ่ม คือ การปรับทัศนคติที่ดีในการรวมตัวเป็นกลุ่มอาชีพ กิจกรรม โครงการที่ชุมชนดำเนินการได้ด้วยตนเอง ได้แก่ จัดตั้งกลุ่มอาชีพที่สำคัญ สร้างความหลากหลายของผลิตภัณฑ์ และจัดทำโลโก้ผลิตภัณฑ์ในชุมชน

อภิปรายและสรุปผลการวิจัย

พื้นที่ป่าชายเลนมีความสำคัญต่อระบบนิเวศทะเลและชายฝั่ง ชุมชนที่มีป่าชายเลนอยู่ในพื้นที่จะมีความผูกพันและรูปแบบการใช้ประโยชน์ที่แตกต่างกันตามเวลา การที่ชุมชนตำบลหัวเขามีสวนพื้นที่ป่าชายเลนขนาดเล็กแต่มีความต้องการการใช้พื้นที่สูงมาก ทำให้มีอุปสรรคในการปกป้องและเพิ่มพื้นที่ผืนป่า อย่างไรก็ตาม ชุมชนหัวเขาได้แสดงให้เห็นการดำเนินงานในเชิงประจักษ์แล้วว่า การรักษาป่าชายเลนไม่จำเป็นว่าจะต้องเป็นผืนป่าขนาดใหญ่เพียงอย่างเดียว หากแต่อยู่ที่ความตระหนักและจิตมุ่งมั่นในการปกป้องและการดำเนินกิจกรรมอย่างสม่ำเสมอ

ในอดีต ตั้งแต่ปี พ.ศ.2540 ชุมชนหัวเขาได้มีความตื่นตัวในการอนุรักษ์ป่าชายเลน แต่การดำเนินกิจกรรมต่างๆ ไม่มีทิศทางที่เป็นของชุมชนเอง ขึ้นอยู่กับความต้องการของหน่วยงานและบุคคลภายนอก ทำให้ผลประโยชน์ต่างๆ ไม่ได้ตกแก่ชุมชนอย่างชัดเจน ทำให้

กิจกรรมการอนุรักษ์ป่าชายเลนไม่ได้มีความท้าทายในพื้นที่ ในปี พ.ศ.2557 ชุมชนได้เข้าร่วมโครงการวิจัยเพื่อจัดทำแผนการอนุรักษ์และจัดการป่าชายเลนด้วยตนเอง การศึกษาครั้งนี้ พบว่า เครื่องมือที่จำเป็น สามารถอำนวยความสะดวก ชุมชนสามารถใช้ได้ด้วยตนเอง และจัดการแผนชุมชนได้อย่างเป็นระบบ ได้แก่

1. ประวัติศาสตร์ชุมชน (Timeline) ทำให้ชุมชนเรียงร้อยเรื่องราวของตนเอง ระลึกถึงสิ่งที่ผ่านมา สิ่งที่สำคัญคือการค้นหาเรื่องราวที่เป็นแรงบันดาลใจทั้งในด้านความภาคภูมิใจและด้านความล้มเหลวที่จะต้องต่อสู้ต่อไป การวิจัยครั้งนี้ชุมชนให้ความร่วมมือในการบอกเล่าเรื่องราวและเกิดความสนใจ มีแนวคิดที่จะถ่ายทอดประวัติศาสตร์ของพื้นที่ให้กับเยาวชน เพื่อปลูกฝังให้กับคนรุ่นใหม่ได้รับทราบความเป็นมาของการปกป้องดูแลป่าชายเลนของคนในอดีต

2. SWOT ทำให้ชุมชนหันกลับมามองตนเองวิเคราะห์ตนเอง การวิจัยครั้งนี้ พบว่า เมื่อชุมชนสามารถแยกแยะได้ระหว่างจุดแข็งกับโอกาส และจุดอ่อนกับอุปสรรค จะทำให้เห็นศักยภาพของตนเองมากยิ่งขึ้น มีความรู้สึกต้องการที่จะพัฒนาตนเองจากการวิเคราะห์จุดแข็งจุดอ่อน มีความเข้าใจและไม่คาดหวังกับสิ่งที่เป็อุปสรรคมาก เพราะเป็นสิ่งที่ชุมชนไม่สามารถควบคุมได้ แต่จะให้ความสำคัญกับโอกาสที่ชุมชนได้รับจากภายนอกมากกว่า

3. TOWS ทำให้ชุมชนสามารถกำหนดยุทธศาสตร์บนพื้นฐานของความเป็นจริง ซึ่งเป็นผลมาจากการใช้เครื่องมือ SWOT ก่อนหน้านี้ ข้อดีของการใช้ TOWS คือ ชุมชนเปลี่ยนทัศนคติจากการทำแผนชุมชนที่ให้ความสำคัญกับการเรียกร้องขอความช่วยเหลือจากหน่วยงานหรือบุคคลอื่น มาเป็นการพิจารณาจุดแข็งของตนเอง เข้าใจความหมายของแผนเชิงรุกว่าต้องมาจากการใช้จุดแข็งของตนเองเป็นหลัก นอกจากนี้การจับคู่ TOWS Matrix ทำให้ชุมชนมีความมั่นใจในแผนของตนเองมากยิ่งขึ้น เนื่องจากมองรอบด้านทั้งเชิงรุก เชิงรับ เชิงป้องกัน และเชิงหลีกเลี่ยง สามารถตั้งเป้าประสงค์ได้ตรงประเด็น และมีความเป็นไปได้สูงในทางปฏิบัติที่สำคัญคือชุมชนจะเห็นกิจกรรมที่ชุมชนสามารถดำเนินการปฏิบัติได้ด้วย

ตนเอง (โดยเกิดจากการจับคู่ของจุดแข็งกับโอกาส และ จุดแข็งกับอุปสรรค) ทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้

นอกจากเครื่องมือทั้งสามแล้ว การวิจัยครั้งนี้ได้ใช้ เทคนิคกระบวนการวางแผนแบบมีส่วนร่วม (AIC) ซึ่งเป็นเทคนิคที่ทำให้การใช้เครื่องมือทั้งสามมีความราบรื่น มากยิ่งขึ้น ชุมชนมีการตอบรับเป็นอย่างดี การวิจัยครั้งนี้ เน้นการสร้างแรงบันดาลใจ การชื่นชม และการส่งเสริม ความคิดสร้างสรรค์ของผู้ที่เข้าร่วมปฏิบัติโครงการ ผล จากการใช้เทคนิคนี้ พบว่า จะมีความเข้าใจในการดำเนินงาน ระยะแรก ๆ เนื่องจากชุมชนยังไม่คุ้นเคยกับการถามตอบ และแสดงความคิดเห็น แต่การดำเนินงานในระยะกลาง และระยะสุดท้ายจะเป็นไปอย่างรวดเร็วและข้อมูลส่วนใหญ่จะมาจากการมีส่วนร่วมของชุมชนเป็นสำคัญ ทำให้ คนในชุมชนหันมาสนใจการจัดการปายาเลนมากกว่าการใช้ประโยชน์เพียงอย่างเดียว ซึ่งสอดคล้องกับผลงานวิจัย เกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของชุมชนของ จักรพงษ์ พวงงาม ชื่น, สวิชญา ศุภอุตมฤกษ์ ศรีรัตน์, และนครเรศ รัตวิวัฒน์ (2542, น. 231)

ผลการศึกษาครั้งนี้แสดงให้เห็นความสำคัญของ ประวัติความผูกพันของชุมชนหัวเขาเข้ากับปายาเลนที่สามารถแบ่งได้ 3 ช่วงเวลา ได้แก่ ช่วงการใช้ประโยชน์ปายาเลนแบบดั้งเดิม (อดีต-พ.ศ.2536) ช่วงความเสื่อมโทรมของปายาเลน (พ.ศ.2537-2539) และช่วง ความตื่นตัวในกระแสการอนุรักษ์ปายาเลน (พ.ศ. 2540-ปัจจุบัน) ในช่วงกระแสความตื่นตัวในการอนุรักษ์ ปายาเลนนั้น สมาชิกในชุมชนดำเนินกิจกรรมตามความต้องการของบุคคลและหน่วยงานจากภายนอก จึงเกิด แนวคิดในการจัดทำแผนชุมชนด้วยตนเอง ใน กระบวนการต่างๆ ของการจัดทำแผนชุมชนในการวิจัย ครั้งนี้ นอกจากชุมชนได้เรียนรู้วิธีการทำแผนชุมชนแล้ว ชุมชนยังมีส่วนในการออกแบบการจัดทำเป้าประสงค์และ กิจกรรมตามลักษณะการพึ่งพาตนเองมากกว่าตาม ยุทธศาสตร์ที่ได้จาก TOWS เพราะสามารถเข้าใจได้ง่าย กว่า และเห็นพ้องต้องกันว่าควรเริ่มดำเนินกิจกรรม โครงการที่ชุมชนสามารถดำเนินการได้ด้วยตนเองก่อน เนื่องจากเป็นกิจกรรมที่ชุมชนมีศักยภาพและสามารถ ควบคุมได้

สิ่งที่สำคัญไม่น้อยไปกว่ากันคือ ตลอดระยะเวลาของ การเก็บข้อมูลชุมชนเพื่อประกอบการทำแผนและนำไปสู่ การปฏิบัติได้อย่างเป็นรูปธรรม ควรให้ชุมชนเป็นแกน หลักหรือเข้ามามีส่วนร่วมในการเก็บข้อมูล เนื่องจากเป็น คนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ มีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรปายาเลน เพื่อสร้างความรู้สึกรักของการเป็นเจ้าของแผนมากที่สุด สอดคล้องกับงานวิจัยของ สมหมาย กิตยากุล (2542, น. 105-110) ซึ่งผลที่ได้นอกจากที่ชุมชนจะสามารถพัฒนา อนุรักษ์และจัดการปายาเลนได้ด้วย ตนเองแล้ว หน่วยงานภายนอกที่เข้ามาสนับสนุนจะสามารถมองเห็นศักยภาพของชุมชนได้ชัดเจนขึ้นและ สามารถให้การช่วยเหลือได้ตรงตามความต้องการของ ชุมชน ทำให้การพัฒนาชุมชนเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ

กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบพระคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ให้การสนับสนุนทุนการวิจัย ขอขอบคุณแกนนำ ชุมชนตำบลหัวเขาทุกท่านที่ให้ความร่วมมือในการเก็บ ข้อมูลและร่วมปฏิบัติการจัดทำแผนชุมชนด้วยตนเอง

ประโยชน์อื่นใดที่ได้จากงานวิจัยครั้งนี้ ขออุทิศความดี ความชอบให้กับ นายหมัดแสร์ะ เส้นลิหมีนอดีตผู้นำกลุ่ม พื้นฟูและอนุรักษ์ปายาเลนตำบลหัวเขา ผู้ซึ่งประสานงาน วิทยุวิจัยให้แก่คณะผู้วิจัย และเสียชีวิตระหว่าง กระบวนการดำเนินวิจัย

เอกสารอ้างอิง

กรมทรัพยากรทางทะเลและชายฝั่ง. (2552). *แผนแม่บท การจัดการปายาเลนประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: กรม ทรัพยากรทางทะเลและชายฝั่ง กระทรวง ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. [1]

จักรพงษ์ พวงงามชื่น, สวิชญา ศุภอุตมฤกษ์ ศรีรัตน์, และ นครเรศ รัตวิวัฒน์. (2556). การพัฒนารูปแบบการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการปายาเลน: กรณีศึกษา บ้านทาปาเปา ตำบลทาปลาดุก อำเภอแม่ทา จังหวัด ลำพูน. *วารสารวิจัยและพัฒนา มจร*, 36, 215-233. [2]

พิไลวรรณ ประพฤติ, พรพิมล เชื้อดวงผุย, และอนิสร่า เพ็ญสุข ตีบก้าว. (2557). การศึกษาการทำแผนชุมชน พหุวัฒนธรรมในการบริหารจัดการการใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศบริการป่าชายเลน ตำบลหัวเขา จังหวัดสงขลา (รายงานวิจัย). ม.ป.ท.: ม.ป.พ. [3]

สถาบันสารสนเทศทรัพยากรน้ำและการเกษตร.(2556). ประกวดการจัดการทรัพยากรน้ำชุมชนตามแนวพระราชดำริ “บ้านหัวเขา จ.สงขลา”. สืบค้นจาก <http://www.haii.or.th/thailandwaterchallenge/component/content/article/43-2nd-contest-communities/76---.html> [4]

สถาบันสิ่งแวดล้อมไทย. (2553). ความมั่นคงของระบบนิเวศและชุมชนชายฝั่งในพื้นที่ประสบภัยพิบัติสึนามิ. ใน การประชุมกลุ่มย่อยและสัมมนาเชิงปฏิบัติการเรื่อง “ร่วมสร้างความมั่นคงทางระบบนิเวศและคุณภาพชีวิตชุมชนชายฝั่ง” 2552, 14-15 ตุลาคม 2552 (น. 21). กรุงเทพฯ: ซีโน พับลิชชิ่ง. [5]

สมหมาย กิตยากุล. (2542) ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์พื้นที่ลุ่มน้ำแม่สรวย จังหวัดเชียงราย. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, กรุงเทพฯ. [6]

สหภาพสากลว่าด้วยการอนุรักษ์ (IUCN) สำนักงานประเทศไทย. (2550). แนวทางการฟื้นฟูป่าชายเลนโดยชุมชน. สืบค้นจาก https://cmsdata.iucn.org/downloads/magrove_rehabilitation_by_community.pdf [7]

สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. (2556). โครงการชุมชนพัฒนาป่าชายเลน. สืบค้นจาก <http://www.rdpb.go.th/rdpb/visit3/.../โครงการชุมชนพัฒนาป่าชายเลน.doc> [8]

สุริยา สมุทคุปต์ และพัฒนา กิตติอาษา. (2537). จากวิธีการประเมินสภาวะชุมชนแบบเร่งด่วนถึงวิธีการประเมินสภาวะชุมชนแบบมีส่วนร่วม: พลวัตของวิธีการพัฒนาชนบทแนวใหม่. นครราชสีมา: ไทยศึกษานิตยสาร สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี. [9]

Western, D., & Wright, R. M. (1994). *Natural Connections*. Washington DC, USA: Island Press.

Translated Thai References

Department of Marine and Coastal Resources. (2009). *The master plan of mangrove management in Thailand*. Bangkok: Ministry of Natural Resources and Environment. [in Thai] [1]

Hydro and Agro Informatics Institute. (2013). The contest of water management in community following sufficiency economic of the King of Thailand “Hua Khao community”. Retrieved from <http://www.haii.or.th/thailandwaterchallenge/component/content/article/43-2nd-contest-communities/76---.html> [in Thai] [4]

International Union for Conservation of Nature (IUCN) Thailand office. (2007). *Mangrove rehabilitation by community*. Retrieved from https://cmsdata.iucn.org/downloads/magrove_rehabilitation_by_community.pdf [in Thai] [7]

Kitayakul, S. (1999). *Factor Affecting People Participation in Conservation of Maesuai Watershed, Changwat Chiang Rai*. Bachelor Thesis, Kasetsart University. [in Thai] [6]

- Office of the Royal Development Projects Board. (2013). *Mangrove Community Development Project*. Retrieved from www.rdpb.go.th/rdpb/visit3/.../โครงการชุมชนพัฒนาป่าชายเลน.doc [in Thai] [8]
- Prapruit, P., Chuaduangpui, P., and Tipkheaw P., A. (2014). The study of multi-cultural community management plan to utilization of mangrove ecosystem services, Hua Khao Sub-district, Songkhla Province (Final Report). N.P.: n.p. [in Thai] [3]
- Puang-ngamchuen, J., Srirat S., & Rangawat, N. (2013). Development of people participation in community forest management: a case study of Ban Tapapao, Tapladuk Subdistrict, MaeTa District, Lampoon Province. *KMUTT Research and Development Journal*, 36, 215-233. [in Thai] [2]
- Samuttakub, S., & Kiti-asa, P. (1994). *From the community rapid appraisal assessment to the community participation assessment: dynamic of rural development in new approach*. Nakorn Ratchasima: Institute of Social Technology, Suranaree University of Technology. [in Thai] [9]
- Thailand Environment Institute. (2010). Secure of coastal ecosystems and community. In group discussion and seminar on "Building ecological stability and well-being of coastal community". 2009, 14-15 October 2009 (p. 21). Bangkok: Zeno Publishing. [in Thai] [5]